

PRACA NIEREJESTROWANA WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE EKONOMICZNEJ

Mieczysław Kabaj
Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

WSTĘP

Szara strefa występuje we wszystkich krajach świata, choć jej skala jest bardzo różna. Nie przypadkowo zatem zjawiskiem szarej strefy zajmują się badacze, ekonomiści, politycy czy organizacje międzynarodowe (UE, OECD, ILO, ONZ). Przedmiotem ich badań jest zakres szarej strefy, przyczyny jej występowania, postawy i opinie ludzi o szarej strefie oraz środki jej ograniczania. Profesor Fr. Schneider szacuje, że w 145 krajach w 2003 r. w szarej strefie pracowało 35,2% ogółu pracujących. Ludność produkcyjna świata (15–64 lata) w 2003 r. liczyła 4 mld osób. Można więc oszacować, że w szarej strefie pracowało ponad 1 mld zdolnej do pracy ludności świata.

Literatura ekonomiczna na temat szarej strefy obejmuje kilkadziesiąt pozycji. Większość z nich została opublikowanych w ostatniej dekadzie. Niniejszy artykuł prezentuje syntezę zawartej w nich wiedzy o skali szarej strefy w różnych regionach świata, przyczynach jej występowania oraz o jej kosztach i korzyściach.

DEFINICJA SZAREJ STREFY

W literaturze przedmiotu istnieje kilkanaście określeń szarej strefy, których używają autorzy różnych prac. Oto niektóre z nich:

- 1) *shadow economy* – zaciemniona gospodarka (Schneider 2005),
- 2) *informal economy* – nieformalna gospodarka (ILO 2002),
- 3) *grey economy* – szara gospodarka (Alderslade, Talmage, Freeman 2006),
- 4) *unofficial economy* – nieoficjalna gospodarka (Alexeev, Pyle 2003),
- 5) *hidden economy* – ukryta gospodarka (Bhattacharyya 1999),
- 6) *black economy* – czarna gospodarka (Dallago 1990),
- 7) *underground economy* – podziemna gospodarka (Feige 1989),
- 8) *parallel economy* – równoległa gospodarka (Del Boca 1981),
- 9) *undeclared work* – niezgłoszona praca (European Commission 1998),
- 10) *unregistered economy* – nierejestrowana gospodarka (Smith 1994),
- 11) *non-observed economy* – niemonitorowana gospodarka (OECD 2002),
- 12) *unprotected work* – niechroniona praca (ILO 2002).

Definicja szarej strefy jest niezbędna do określenia jej zakresu (skali) występowania w różnych gospodarkach. Można wyróżnić kilka definicji najczęściej spotykanych w literaturze przedmiotu. Smith (1994, s. 18) za gospodarkę nierejestrowaną uważa *rynkową produkcję dóbr i usług, legalną i nielegalną, która nie jest rejestrowana w statystyce PKB*. Inni ekonomiści definiują tę strefę jako *te działania gospodarcze i źródła dochodów, które są poza regulacjami rządowymi – podatkowymi i monitoringiem* (Del'Anno 2003; Schneider 2005; Feige 1989). OECD określa nieco inaczej tę strefę działalności – ze względu na jej naturę jest to *legalna aktywność gospodarcza, ale niezadeklarowana władzom publicznym, zgodnie z regulacjami w poszczególnych krajach* (OECD 2002). Podobną definicję w Polsce przyjmuje Główny Urząd Statystyczny (GUS 1996, 2005).

SZARA STREFA W RÓŻNYCH REGIONACH I KRAJACH ŚWIATA

We współczesnej literaturze ekonomicznej wielką wagę przywiązuje się do mierzenia wielkości szarej strefy. Istnieje wiele źródeł informacji o wielkości i roli szarej strefy w gospodarkach

różnych krajów i regionów. Najbardziej rozwinięte dane opublikował prof. Friedrich Schneider (Austria). Szacunki Schneidera objęły 145 krajów i 5 regionów gospodarczych, które pokrywają się częściowo z kontynentami (Schneider 2005). Drugie źródło informacji to szacunki ekspertów Departamentu Zatrudnienia i Spraw Socjalnych Komisji Europejskiej oparte na źródłach narodowych (Renooy i in. 2004). Trzecie źródło informacji to dane zawarte w raporcie ILO z 2002 r.

OBRAZ GLOBALNY

Najpierw przyjrzymy się wielkości szarej strefy w skali globalnej (tab. 1). Szara strefa występuje we wszystkich krajach i na wszystkich kontynentach. Jej zakres mierzony jest jej udziałem procentowym w oficjalnym PKB lub udziałem zatrudnienia w tej strefie w zatrudnieniu ogółem. Z danych tab. 1 wynika niezwykle wysokie zróżnicowanie skali występowania szarej strefy w świecie.

Tabela 1. *Udział szarej strefy w oficjalnym PKB w różnych regionach gospodarczych*

Region NW – kraj o najwyższym udziale NN – kraj o najniższym udziale	Udział szarej strefy (w % oficjalnego PKB)	
	1999	2003
A. Afryka	41,3	43,2
Zimbabwe (NW)	59,4	63,2
Afryka Południowa (NN)	28,4	29,5
B. Ameryka Środkowa i Południowa	41,1	43,4
Brazylia (NW)	67,1	68,3
Chile (NN)	19,8	20,9
C. Azja	28,5	30,4
Kambodża (NW)	50,1	52,4
Singapur (NN)	13,1	13,7
D. Centralna i Wschodnia Europa i kraje b. ZSRR	38,1	40,1
Gruzja (NW)	67,3	68,0
Czechy (NN)	19,1	20,1
E. Kraje OECD (21)	16,8	16,3
Niemcy (NW)	28,7	28,2
USA (NN)	8,7	8,4

Źródło: opracowano na podstawie Schneider (2006).

Najwyższy udział szarej strefy występuje w Afryce (43,2%), w Ameryce Środkowej i Południowej (43,3%) oraz w Centralnej i Wschodniej Europie, a także w krajach b. ZSRR (40,1%). Najniższy udział stwierdzono w krajach OECD (16,3%) i w Azji (30%). Szara strefa jest więc w dużej skali funkcją poziomu rozwoju gospodarczego. W miarę rozwoju gospodarczego, wzrostu zatrudnienia i ograniczenia bezrobocia udział pracy nierejestrowanej zmniejsza się.

Stopień występowania pracy nierejestrowanej jest także efektem różnych metod mierzenia jej skali w poszczególnych krajach. Najwyższe szacunki przedstawił prof. Schneider (2006), znacznie niższe eksperci Komisji Europejskiej (Renooy i in. 2004). Jeszcze inne szacunki przedstawia raport ILO (2002).

Wyniki analizy porównawczej ilustrują tab. 2 i 3. Tabela 2 charakteryzuje wielkie zróżnicowanie udziału szarej strefy w krajach Centralnej i Wschodniej Europy: najwyższy udział wystąpił w Gruzji (68%), najniższy zaś w Czechach (20,1%). Polska znalazła się w środkowej grupie krajów (28,9% lub 14% według drugiego źródła).

Tabela 2. *Udział szarej strefy w oficjalnym PKB krajów Centralnej i Wschodniej Europy oraz państw b. Związku Radzieckiego*

Kraj	Udział szarej strefy (w % oficjalnego PKB)		
	Szacunki Fr. Schneidera		Szacunki ekspertów Komisji Europejskiej
	1999	2003	
A. Kraje o najwyższym udziale (powyżej 40%)			
1. Gruzja	67,3	68,0	.
2. Azerbejdżan	61,1	61,3	.
3. Ukraina	52,2	54,7	.
4. Białoruś	48,1	50,4	.
5. Mołdawia	45,1	49,4	.
6. Armenia	46,3	49,1	.
7. Rosja	46,1	48,7	.
8. Kazachstan	43,2	45,2	.
9. Łotwa	39,9	41,3	18
10. Kirgistan	39,8	41,2	.
11. Estonia	38,4	40,1	8–9
B. Kraje o średnim udziale (30%–40%)			
1. Bułgaria	36,9	38,3	22–30
2. Rumunia	34,4	37,4	21
3. Uzbekistan	34,1	37,2	.
4. Macedonia	34,1	36,3	.
5. Litwa	30,3	32,6	15–19
C. Kraje o najniższym udziale (poniżej 30%)			
1. Słowenia	27,1	29,4	17
2. Polska	27,6	28,9	14
3. Węgry	25,1	26,2	18
4. Słowacja	18,9	20,0	13–15
5. Czechy	19,1	20,1	9–10

Źródło: na podstawie: Schneider (2006) i Renooy i in. (2004).

Tabela 3. *Udział szarej strefy gospodarki w PKB (w %) w 18 krajach OECD, 1990–2003*

Kraj	Szacunki Schneidera (<i>Shadow economy</i>)		Szacunki ekspertów Komisji Europejskiej	Szacunki ILO oparte na różnych źródłach narodowych
	1999	2003		
A. Kraje o najwyższym udziale (powyżej 20%)				
1. Grecja	28,7	28,2	20	29–35
2. Włochy	27,0	25,7	16–17	20–26
3. Hiszpania	22,7	22,0	.	10–23
4. Portugalia	22,7	21,9	5	.
5. Belgia	22,2	21,0	3–4	2–21
B. Kraje o średnim udziale (15%–19%)				
1. Szwecja	19,2	18,3	3	4–7
2. Finlandia	18,1	17,4	4,2	2–4
3. Niemcy	16,0	16,8	6	4–14
4. Irlandia	15,9	15,3	.	5–10
5. Kanada	16,0	15,2	.	.
C. Kraje o najniższym udziale (poniżej 15%)				
1. Australia	14,3	13,5	.	.
2. Holandia	13,1	12,6	2	5–14
3. Nowa Zelandia	12,8	12,3	.	.
4. Wielka Brytania	12,7	12,2	2	7–13
5. Austria	9,8	10,9	.	.
6. Japonia	11,2	10,8	1,5	4–7
7. Szwajcaria	8,6	9,4	.	.
8. USA	8,7	8,4	.	.
Średnia nieważona	16,8	16,3	6,5	8,4–15,8

Źródło: opracowano na podstawie: Renooy i in. (2004), ILO (2002), Schneider (2005, s. 28).

Nieco niższe zróżnicowanie występuje wśród krajów OECD (tab. 3). Najwyższe udziały mają kraje południowej Europy (Grecja – 28,2%, Włochy – 25,7%, Hiszpania – 22% i Portugalia – 21,9%). Najniższy udział mają kraje najbardziej rozwinięte gospodarczo:

Stany Zjednoczone – 8,4%, Szwajcaria – 9,4%, Japonia – 10,8%, Austria – 10,9%.

Znacznie niższe wartości udziału szarej strefy opublikowali eksperci Komisji Europejskiej i ILO, co dowodzi, że duże znacznie mają metody szacowania tej wielkości. Jednakże, niezależnie od metody szacunku, „hierarchia” wielkości szarej strefy jest podobna.

ZATRUDNIENIE W SZAREJ STREFIE W WYBRANYCH REGIONACH I KRAJACH

Zatrudnienie w szarej strefie jest niezwykle zróżnicowane. Nieliczne informacje na ten temat znajdujemy jedynie w raporcie ILO pt. *Decent work and the informal economy* z 2002 r. Najwyższy udział pracujących w szarej strefie występuje w Afryce, Azji i w Ameryce Środkowej i Południowej (tab. 4). Są kraje, w których zatrudnienie w tej strefie stanowi dominującą formę aktywności zawodowej, np.: w Nepalu – 73,3%, Mali – 71%, Tanzanii – 67%, Indiach – 55,7%, Peru – 53,8%, Etiopii – 50,6%. W tych i w wielu innych krajach, gdzie udział zatrudnienia nierejestrowanego jest znaczący (od 20% do 50%), ocena tego zjawiska musi być inna niż w krajach gospodarczo rozwiniętych. Jak stwierdza raport ILO, rządy tych krajów powinny promować tę formę aktywności zawodowej, ułatwiać jej działalność. Wynika to z faktu, że w okresie ostatnich dwudziestu lat przyrost miejsc pracy dla obfitych i rosnących zasobów pracy wystąpił głównie w tej sferze (ILO 2002).

Tabela 4. *Zatrudnienie w szarej strefie w wybranych krajach*

Region/kraj	Rok	Zatrudnienie w szarej strefie w tys. osób	Udział zatrudnienia w szarej strefie w % zatrudnienia ogółem
A. Centralna i Wschodnia Europa			
1. Macedonia	1999	152	27,8
2. Słowacja	1999	450	23,0
3. Litwa	1997	93	8,5
4. Polska	2005	1 035	8,2
5. Ukraina	1997	756	4,9
B. Afryka			
1. Mali	1996	371	71,0
2. Tanzania	1995	346	67,0
3. Etiopia	1999	1 881	50,6
4. Benin	1999	275	46,0
5. Kenia	1999	1 881	36,4
6. Afryka Południowa	1999	2 705	26,1
7. Botswana	1996	60	19,3
C. Azja			
1. Nepal	1999	1 657	73,3
2. Indie	2000	79 710	55,7
3. Filipiny	1995	539	17,3
4. Turcja	2000	10 319	9,9
D. Ameryka Łacińska			
1. Peru	1999	3 606	53,8
2. Brazylia	1997	18 113	34,6
3. Meksyk	1999	9 142	31,9

Źródło: ILO (2002), Pedersen (2003).

Inaczej kształtuje się udział zatrudnienia nierejestrowanego w krajach bardziej rozwiniętych gospodarczo. Dostępne dane dla pięciu krajów OECD (Dania, Niemcy, Norwegia, Szwecja i Wielka Brytania) sugerują, że udział nierejestrowanego zatrudnienia waha się od 7,8% w Wielkiej Brytanii do 20% w Danii. Jest to więc margines ogólnego zatrudnienia, ale ważny z punktu widzenia wykorzystania marginalnych zasobów pracy i poziomu bezrobocia. Na przykład w Niemczech w szarej strefie pracuje 3,7 mln osób, a ogólny poziom bezrobocia wyniósł 4 mln osób, w Danii zatrudnienie w tej strefie było ponad dwukrotnie wyższe od poziomu bezrobocia (544 tys. osób, a bezrobocie 200 tys. osób), w Norwegii i w Szwecji pięciokrotnie wyższe, w Wielkiej Brytanii znacznie wyższe niż bezrobocie (2,2 mln i 1,6 mln).

Informacje o krajach Centralnej i Wschodniej Europy są bardzo ubogie, bowiem obejmują jedynie pięć krajów. Wynika z nich, że najwyższy udział zatrudnienia nierejestrowanego występował w Macedonii (27,8%) i na Słowacji (23,0%), średni w Polsce (8,2%) i na Litwie (8,5%), najniższy zaś na Ukrainie (4,9%). W sumie, w krajach tych pracowało w szarej strefie około 2,5 mln osób.

Z analizy wynika, że zatrudnienie nierejestrowane występuje we wszystkich krajach we współczesnej gospodarce; różnice między krajami dotyczą jego wielkości. W krajach słabiej rozwiniętych jest to dominująca lub niezwykle znacząca część ogólnego zatrudnienia, w krajach bardziej rozwiniętych jest to część marginalna, w zasadzie nieprzekraczająca 1/5 całkowitego zatrudnienia. A więc polityka państwa wobec zatrudnienia nierejestrowanego w tych dwóch grupach krajów różni się zasadniczo i powinna się różnić (ILO 2002).

STRUKTURA PRACUJĄCYCH W SZAREJ STREFIE

Badania Pedersena (2003) dostarczają wyjątkowych informacji o strukturach pracujących w szarej strefie: według płci, wieku, statusu zawodowego, sektorów i rodzaju aktywności zawodowej w pięciu krajach: Dania, Niemcy, Norwegia, Szwecja i Wielka Brytania.

Z badań wynika, że w Danii co piąta osoba w wieku 18–74 lata pracuje w szarej strefie, w Niemczech i Szwecji – co dziesiąta,

w Wielkiej Brytanii – co trzynasta. We wszystkich badanych krajach w szarej strefie pracuje ponad dwukrotnie więcej mężczyzn niż kobiet (tab. 5).

Najwięcej (około 3/4) aktywnych w szarej strefie było w wieku 18–39 lat. W Danii aż 42% pracujących było w wieku 18–19 lat. Najwyższy udział wśród pracowników szarej strefy miały osoby pracujące na własny rachunek. Udział bezrobotnych w szarej strefie był zróżnicowany – od 9,2% w Wielkiej Brytanii do 21,7% w Norwegii. Bardzo znaczący (od 18,7% do 30,6%) był udział studentów pracujących w tej strefie.

Analiza struktury pracujących w szarej strefie według sektorów gospodarki i rodzajów działalności narzuca niezwykle interesujące wnioski: w Danii aż 87,4% pracowało w budownictwie i usługach, w Niemczech – 71,5%, w Norwegii – 83%, w Szwecji – 75,6% i w Wielkiej Brytanii – 70,5%. Tak więc te dwa sektory zatrudniały 3/4 osób pracujących w szarej strefie. W budownictwie dominującą pozycję zajmują: malowanie i dekoracje oraz inne prace wykonywane przez elektryków i hydraulików. W usługach duży udział mają prace remontowe i prace ogrodnicze (tab. 6).

GLÓWNE PRZYCZYNY WYSTĘPOWANIA SZAREJ STREFY WE WSPÓŁCZESNEJ GOSPODARCE

Szara strefa jest uniwersalnym zjawiskiem we współczesnej gospodarce, bowiem występuje w różnym stopniu we wszystkich pań-

Tabela 5. Struktura ludności w wieku 18–74 lata pracującej w szarej strefie w roku poprzedzającym badanie w pięciu krajach (w %)

Wyszczególnienie (w nawiasach – zbyt mało obserwacji)	Dania	Niemcy	Norwegia	Szwecja	Wielka Brytania
1. Kobiety	11,5	6,5	10,7	7,0	5,4
2. Mężczyźni	29,4	14,5	23,8	15,4	10,4
3. Wiek					
18–19 lat	42,0	16,6	22,2	24,6	(3,9)
20–29 lat	26,8	19,1	23,9	17,1	13,0
30–39 lat	24,5	13,2	20,3	17,4	13,2
40–49 lat	22,1	10,0	16,9	12,1	7,8
50–59 lat	15,9	7,4	12,8	(4,5)	(3,9)
60–69 lat	11,5	5,6	9,3	(3,7)	(1,5)
70–74 lata	(6,1)	(1,0)	(6,0)	(2,6)	(0,6)
4. Pracujący na własny rachunek	27,8	12,1	33,3	17,5	(13,5)
5. Pracownicy najemni	18,2	7,1	13,8	7,2	9,5
6. Pracownicy					
– wykwalifikowani	29,2	19,2	41,8	15,8	12,5
– niewykwalifikowani	28,6	8,2	20,3	13,4	(5,6)
7. Bezrobotni	(9,9)	20,7	(21,7)	(10,6)	(9,2)
8. Emeryci	9,5	4,2	(5,9)	(3,3)	(1,1)
9. Studenci	25,2	27,3	18,7	23,5	30,6
10. Inni	.	8,7	12,5	(7,8)	(3,7)
Ogółem	20,3	10,4	17,3	11,1	7,8

Źródło: Pedersen (2003).

Tabela 6. Struktura pracujących w szarej strefie w wieku 18–74 lata w pięciu krajach według sektorów i rodzajów działalności (w %)

Sektor/rodzaj aktywności	Dania (2001)	Niemcy (2001)	Norwegia (1998–2002)	Szwecja (1997–1998)	Wielka Brytania (2000)
1. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo	(5,2)*	(4,3)	(0,8)	9,1	(1,1)
2. Przemysł	(1,0)	(1,3)	(3,0)	4,9	14,0
3. Handel	(0,3)	.	(0,6)	(1,6)	(0,7)
4. Budownictwo	53,3	17,0	43,5	27,2	46,7
– malowanie i dekorowanie	11,1	(0,9)	5,3	5,5	17,2
– prace stolarskie i ciesielskie	12,5	(1,1)	14,9	7,2	11,1
– prace murarskie	13,0	10,0	(10,9)	.	1,3
– inne (np. elektrycy i hydraulicy)	16,7	42,5	12,8	14,6	17,2
5. Usługi	34,1	42,5	39,5	48,4	23,8
– prace remontowe	9,8	3,7	5,9	5,8	11,6
– księgowość i doradztwo prawne	(2,3)	(0,2)	(0,7)	2,0	.
– sprzężenie	(1,2)	4,3	(2,1)	2,5	.
– opieka nad dziećmi	1,8	3,9	16,6	.	.
– prace ogrodnicze	10,6	10,6	2,6	1,8	.
– inne specjalne usługi (np. fryzjerskie)	8,4	19,8	1,6	36,4	12,2
– transportowe	(2,2)	5,0	(1,9)	6,4	(4,8)
6. Usługi niesklasyfikowane	(3,9)	17,9	10,7	(2,3)	8,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Procenty w nawiasach oznaczają, że liczba respondentów była niższa niż 20.

Źródło: Pedersen (2003).

stwach świata. Prof. Friedrich Schneider szacuje, że średni udział szarej strefy w 2002/2003 r. w 145 krajach świata wynosi 35,2% i zwiększył się w okresie trzech lat o 1,6 pkt. proc. Oznacza to, że średnio na świecie ponad 1/3 PKB jest wytwarzana w szarej strefie i znacznie ponad 1/3 zdolnych do pracy znajduje tu zatrudnienie. Jeżeli szara strefa występuje we wszystkich krajach, to oznacza, że są wspólne powody (przyczyny) podejmowania pracy w tej sferze. W literaturze przedmiotu wysuwane są cztery główne przyczyny występowania szarej strefy (Schneider 2005):

1) unikanie płacenia podatków od osób fizycznych i prawnych, VAT oraz innych podatków i opłat;

2) unikanie płacenia obowiązkowych składek na ubezpieczenia społeczne;

3) unikanie przestrzegania standardów rynku pracy, takich jak np. minimalnej płacy, standardów bhp etc.;

4) unikanie postępowania zgodnie z określonymi procedurami administracyjnymi, np. wypełnianie statystycznych kwestionariuszy, obowiązkowe i czasochłonne odwiedzanie urzędów, składanie wypełnianych formularzy etc.

W krajach w transformacji występują dodatkowo ważne czynniki ekonomiczne, sprzyjające szarej strefie (Renooy i in. 2004, s. 149):

1) szybkie zmiany strukturalne, które deformują rynek pracy, tworzą nisze dla szarej gospodarki;

2) duże bezrobocie sięgające 10%–20% aktywnych zawodowo, które zwiększa podaż nisko płatnej pracy;

3) wysoki udział transferów w PKB;

4) szybka prywatyzacja publicznych przedsiębiorstw;

5) społeczno-demograficzna eksplozja, wzrost liczby wczesnych emerytów (np. w Polsce);

6) niskie płace i rozszerzająca się sfera ubóstwa oraz próba zdobycia dodatkowych dochodów w szarej strefie.

BADANIA EMPIRYCZNE PRZYCZYŃ WYSTĘPOWANIA SZAREJ STREFY

W literaturze przedmiotu znajdujemy niezwykle interesujące wyniki badań empirycznych, przeprowadzonych w Niemczech na próbie reprezentatywnej. Badania te nie tylko wskazują na główne przyczyny, ale są próbą ich kwantyfikacji. Na pytanie: „Czy pracujesz regularnie w szarej strefie”, odpowiedziało 25% respondentów, natomiast na pytanie: „Czy korzystasz regularnie z usług szarej strefy”, pozytywnie odpowiedziało aż 54% respondentów (Schneider 2005).

Respondenci wskazali pięć głównych powodów istnienia zapotrzebowania na produkty i usługi szarej strefy oraz ustalili hierarchię ważności tych powodów (tab. 7).

Tabela 7. Powody istnienia zapotrzebowania na działalność szarej strefy w Niemczech (reprezentatywna próba badawcza)

Powody	% wskazań
1. Oszczędność pieniędzy – usługi szarej strefy są tańsze	90,0
2. Podatki i składki na ubezpieczenia są zbyt wysokie	73,0
3. Wskutek zbyt wysokich kosztów pracy rejestrowanej wielu ludzi nie byłoby stać na korzystanie z usług	68,0
4. Firmy oferują wzajemne usługi (pomijając oficjalną gospodarkę)	52,0
5. Łatwiej i szybciej znaleźć wykonawców w szarej strefie	31,0

Źródło: Schneider (2005).

Jak wynika z badań, najważniejszy powód to ceny usług w oficjalnej i nieoficjalnej gospodarce (90%) – usługi w szarej strefie są po prostu tańsze. Można także nie płacić podatków i składek, które są zbyt wysokie; w szarej strefie szybciej i łatwiej można też znaleźć wykonawców itd. Istotnie, różnice stawek płac godzinowych w oficjalnej gospodarce i w szarej strefie są bardzo duże, sięgają 40%–60%, co ilustrują wyniki badań (tab. 8).

Badano również główne przyczyny wzrostu szarej strefy (w Niemczech jej udział w PKB zwiększył się z 16% w 1999 r. do 16,8% w 2003 r.). Główne przyczyny obejmują sześć czynników, wśród których najważniejszą rolę odgrywał wzrost podatków i składek na ubezpieczenia społeczne, zbyt duża intensywność regulacji państwowych oraz „moralność podatkowa”. Łącznie te sześć czynników wyjaśnia 70%–94% powodów wzrostu szarej strefy w Niemczech (tab. 9).

Tabela 8. Stawki płac godzinowych w szarej strefie i w oficjalnej gospodarce w Niemczech (reprezentatywna próba badawcza)

Wyszczególnienie	Miasta/region	Stawka płac w szarej gospodarce	Stawka płac w oficjalnej gospodarce
		euro	
Malarz pokojowy	Berlin	10–17	42
	Monachium	9–15	
	Zagłębie Rhury	10–12	
Mechanik	Hamburg	13–23	58
	Berlin	15–19	
	Monachium	15–23	
Koszt miesięcznej pomocy domowej	Berlin	300–380	1800
	Monachium	400–450	
	Zagłębie Rhury	350–420	

Źródło: Schneider (2005).

Tabela 9. Główne powody rozrostu szarej strefy w Niemczech

Czynniki mające wpływ na szarą strefę	Wpływ na szarą strefę w %	
	wartość uśredniona wyników z 15 badań	wartość uśredniona wyników z 28 badań
Wzrost podatków i składek na ubezpieczenia społeczne	35–38	45–52
Intensywność regulacji państwowych	8–10	10–15
Transfery społeczne	5–7	5–8
Regulacje rynku pracy	5–7	5–8
Sektor usług publicznych	5–7	5–8
Moralność podatkowa	22–25	–
Ogółem	76–94	70–90

Źródło: Schneider (2005).

BADANIA POSTAW LUDNOŚCI WOBEC SZAREJ STREFY

W oficjalnej polityce rządów i Komisji Europejskiej szara strefa uznana jest za zło absolutne. Twierdzi się, że przynosi ona wyłącznie skutki negatywne (ubytek podatków, składek, pozbawia ludzi zabezpieczenia społecznego). Jedynie raport ILO z 2002 r. podkreśla znaczenie szarej strefy dla wzrostu zatrudnienia i ograniczania bezrobocia w krajach słabiej rozwiniętych gospodarczo.

Ocena szarej strefy przez ludzi (respondentów badań niemieckich) różni się znacząco od ocen oficjalnych (tab. 10). Aż 71% badanych twierdzi, że bez szarej strefy trudno byłoby utrzymać poziom życia, 67% sądzi, że to rząd ponosi odpowiedzialność za istnienie szarej strefy, ustalając zbyt wysokie podatki i obciążenia socjalne pracujących. Tylko 25%–30% uznaje, że wskutek szarej strefy podatki są niższe. Marginalna grupa respondentów twierdzi, że należy ujawniać i karać pracowników szarej strefy.

Równie interesujące są wyniki badań postaw ludzi wobec szarej strefy i tzw. drobnych nieprawidłowości (*negligible delicts*). Znakomita większość respondentów (67%) uznaje korzystanie z szarej strefy za drobną nieprawidłowość; to znacznie więcej niż w przypadku zbyt szybkiej jazdy lub kradzieży gazety (patrz tabela 11).

Tabela 10. Postawy ludności Niemiec wobec szarej strefy

Stwierdzenie	Ludność Niemiec (w % TAK)				
	Maj 1996	Maj 1998	Maj 2001	Listopad 2002	Listopad 2003
Bez szarej strefy trudno byłoby utrzymać poziom życia	62,0	69,0	69,0	70,0	71,0
To rząd ponosi odpowiedzialność za popularność szarej strefy, ustalając zbyt wysokie podatki i obciążenia socjalne	63,0	67,0	57,0	66,0	67,0
W okresie ostatnich 2–3 lat korzystałem z szarej strefy	26,0	38,0	34,0	36,0	39,0
Wskutek funkcjonowania szarej strefy są mniejsze dochody i podatki	29,0	25,0	30,0	28,0	26,0
W sąsiedztwie obserwuje się szeroko rozwiniętą szarą strefę	–	–	24,0	28,0	32,0
Sądzę, że pracownicy szarej strefy powinni być ukarani	9,0	4,0	6,0	3,0	3,0
Ujawniony pracownik szarej strefy powinien zapłacić wysoki mandat	7,0	4,0	5,0	7,0	3,0

Źródło: Schneider (2005).

Tabela 11. Wartość i postawy ludności Niemiec wobec drobnych nieprawidłowości

Kavaliersdelikate (drobne nieprawidłowości)	Ludność Niemiec (% TAK)				
	Maj 1996	Maj 1998	Maj 2001	Listopad/Grudzień 2002	Listopad/Grudzień 2003
Korzystanie z usług szarej strefy	55,0	64,0	60,0	68,0	67,0
Zbyt szybka jazda	42,0	43,0	44,0	45,0	46,0
Podjęmowanie działalności w szarej strefie	36,0	41,0	33,0	36,0	38,0
Kradzież gazety	28,0	29,0	31,0	30,0	28,0
Nie posyłanie dzieci do szkoły	25,0	27,0	24,0	18,0	16,0
Nie płacenie pełnych podatków	22,0	22,0	18,0	–	18,0
Opuszczanie pracy	18,0	17,0	16,0	13,0	12,0
Kierowanie samochodem po pijanemu	9,0	4,0	7,0	3,0	4,0

Źródło: Schneider (2005).

SZARA STREFA A KORUPCJA

Niektórzy ekonomiści (np. Dreher, Schneider 2006) twierdzą, że szara strefa i korupcja są współzależne (*twins*). Ale stanowiska ekonomistów w tej kwestii są podzielone. Choi i Thum (2004) opracowali model, z którego wynika, że przedsiębiorcy przenoszą się do szarej strefy, aby uniknąć płacenia łapówek urzędnikom. Johnson i inni (1998) traktują model korupcji jako komplementarny. W gospodarce pełnego zatrudnienia wzrost szarej gospodarki zawsze zmniejsza rynek oficjalny. W tym modelu korupcja zawsze sprzyja rozszerzaniu się szarej gospodarki, gdyż jest traktowana jako forma opodatkowania.

Dreher i Schneider (2006) – na podstawie badań empirycznych – formułują dwie hipotezy:

- 1) w krajach ubogich szara strefa i korupcja mają charakter komplementarny;
- 2) w krajach gospodarczo rozwiniętych szara strefa i korupcja mają charakter substytucyjny.

Hipoteza pierwsza zakłada, że wzrost korupcji prowadzi do wzrostu szarej strefy. Hipoteza druga przyjmuje, że korupcja może prowadzić do wzrostu oficjalnej gospodarki. Występuje to wówczas, gdy oficjalna firma, np. budowlana, płaci łapówkę, aby wygrać duży przetarg w sektorze publicznym. Korupcja w krajach gospodarczo rozwiniętych stanowi więc środek do osiągnięcia korzyści, które ułatwiają działalność w oficjalnym sektorze (wygrywając kontrakt lub zdobywając licencję, firma płaci podatki, składki i wynagrodzenia pracownikom rejestrowanym). Tak więc w rozwiniętych krajach przedsiębiorcy płacą łapówkę, aby móc rozszerzać swoją działalność w oficjalnej gospodarce.

Schneider i Enste (2000) szacują, że co najmniej 2/3 dochodów zarobionych w szarej strefie są natychmiast wydawane w oficjalnej gospodarce, prowadząc do wzrostu podatków (VAT, CIT, PIT), płac, składek na ubezpieczenia społeczne itd. Szara strefa i oficjalna gospodarka mogą więc być komplementarne. Jednakże wzrost gospodarczy i wzrost dochodów państwa oraz wzmocnienie jakości instytucji może prowadzić do zmniejszenia korupcji. Tak więc szybszy rozwój oficjalnego sektora, tworzenie miejsc pracy może być substytutem szarej gospodarki (Dreher i in. 2005).

SZARA STREFA, BEZROBOCIE, PODATKI I INNE CZYNNIKI GENERUJĄCE SZARĄ STREFĘ

Uważa się dość powszechnie (Schneider 2005; Renooy i in. 2004), że wysokie bezrobocie oraz wysokie podatki i składki ubezpieczeniowe generują zatrudnienie w szarej strefie. W literaturze przedmiotu znajdujemy próbę statycznej weryfikacji tej tezy na przykładzie 10 krajów w transformacji

Tabela 12 zawiera cztery zmienne: udział procentowy szarej strefy w PKB, stopy bezrobocia, podatek od osób fizycznych (PIT) i podatek od osób prawnych (CIT) w nowych krajach Unii Europejskiej. Najwyższy udział szarej strefy występuje w Bułgarii (35%) i Rumunii (21%), natomiast stopa bezrobocia rejestrowanego była niższa w Rumunii niż w Bułgarii. Podatki w tych krajach nie należały do najwyższych; były podobne jak w tych krajach (Czechy i Estonia), w których szara strefa była znacznie niższa niż w Bułgarii i Rumunii. Z kolei w Słowenii podatki były na najniższym poziomie (PIT – 22%, CIT – 16%), a udział szarej strefy był relatywnie wysoki (14%). Z kolei w Polsce stopa bezrobocia była trzykrotnie wyższa (19% w 2004 r.) niż np. na Węgrzech (6,1%), a udział szarej strefy w PKB był o 1/3 niższy niż na Węgrzech.

Tabela 12. Szara strefa, bezrobocie i podatki w 10 krajach Centralnej i Wschodniej Europy w 2004 r.

Kraj	Wskaźnik				
	udział szarej strefy w PKB (%)	dynamika szarej strefy	stopa bezrobocia (%)*	podatek od osób fizycznych – PIT (%)**	podatek od osób prawnych – CIT (%)
Bułgaria	35,0	rośnie	10,0	18,0–29,0	23,5
Czechy	0,6	spada od 1995 r.	8,3	15,0–32,0	31,0
Estonia	6,1	spada	9,7	26,0	26,0
Litwa	18,9	spada	11,4	33,0	15,0
Łotwa	18,0	spada	8,7	25,0	19,0
Polska	14,0	spada	19,0	19,0–40,0	19,0
Rumunia	16,0–21,0	rośnie	7,2	25,0	19,0
Słowacja	14,0	stabilna	18,1	10,0–38,0	25,0
Słowenia	14,0	spada	6,4	22,0	16,0
Węgry	18,0	spada	6,1	40,0	18,0

* Koniec 2004 r.; ** Widelki lub najwyższa stopa.

Źródło: European Commission (2007); Renooy i in. (2004, s. 157).

Analiza statyczna 10 krajów nie wykazuje wyraźnej korelacji między stopą bezrobocia, poziomem podatków a udziałem szarej strefy w PKB. Oznacza to, że istnieje wiele innych czynników (tradycja, czynniki kulturowe, stosunek władz publicznych do szarej strefy), które mają istotny wpływ na wielkość tej strefy gospodarki.

W literaturze przedmiotu brak analiz porównawczych dynamiki szarej strefy w miarę spadku bezrobocia i obniżania podatków oraz obowiązkowych składek na ubezpieczenia społeczne. Wyjątek stanowi Polska, gdzie przeprowadzono trzy pogłębione badania szarej strefy w latach 1994, 1998 i 2004. Umożliwia to zbadanie zależności zmian poziomu bezrobocia, podatków i zatrudnienia w szarej strefie w okresie 10 lat (Bednarski i in. red. 2008). Z badań tych wynika, że w latach 1995–1998 nastąpił wzrost zatrudnienia, spadek bezrobocia i zmniejszenie się zatrudnienia nierejestrowanego.

UDZIAŁ SZAREJ STREFY W PKB I POŚREDNIE KOSZTY PRACY W KRAJACH UE

Wróćmy jeszcze do kwestii współzależności szarej strefy, bezrobocia i pośrednich kosztów pracy. W literaturze przedmiotu niemal powszechnie akceptuje się dwie tezy. Pierwsza głosi, że główną przyczyną zatrudnienia nierejestrowanego są wysokie pośrednie koszty pracy, a druga, że wysokie koszty pracy są główną przyczyną bezrobocia.

Postanowiliśmy zweryfikować te tezy na przykładzie 23 krajów Unii Europejskiej (dla pozostałych krajów dane są niedostępne). Tabela 13 zawiera trzy wskaźniki: udział szarej strefy w PKB, stopy bezrobocia i pośrednie koszty pracy. Podzieliśmy kraje na dwie, różniące się grupy. W pierwszej grupie udział szarej strefy w PKB jest relatywnie wysoki: od 14% w Polsce do 35% w Bułgarii. W drugiej grupie krajów wskaźniki szarej strefy są znacznie niższe: od 0,6% w Czechach do 6,1% w Estonii. Średnie wskaźniki szarej strefy były aż pięciokrotnie wyższe w pierwszej grupie krajów w porównaniu z drugą grupą.

Tabela 13. *Udział szarej strefy w PKB, stopa bezrobocia i pośrednie koszty pracy w 2004 r.*

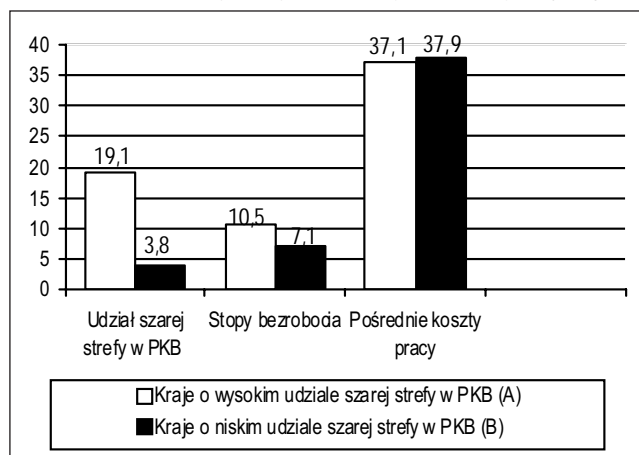
Kraj	Udział szarej strefy w PKB* (%)	Stopa bezrobocia (%)	Pośrednie koszty pracy** (%)
A. Kraje o wysokim i średnim udziale			
1. Bułgaria	35,0	10,0	.
2. Grecja	20,0	8,9	37,9
3. Hiszpania	20,0	11,0	29,4
4. Litwa	18,9	11,4	37,0
5. Rumunia	18,5	7,2	.
6. Łotwa	18,0	8,7	.
7. Węgry	18,0	6,1	40,8
8. Włochy	17,0	8,7	42,0
9. Słowenia	17,0	6,4	37,8
10. Słowacja	14,0	18,1	36,5
11. Polska	14,0	19,0	34,6
Średnia (1–11)	19,1	10,5	37,1
B. Kraje o niskim udziale szarej strefy			
12. Estonia	6,1	9,7	37,4
13. Francja	5,2	9,9	42,9
14. Szwecja	5,0	5,3	45,9
15. Portugalia	5,0	6,3	29,8
16. Niemcy	4,5	11,0	39,2
17. Dania	4,3	5,6	37,2
18. Finlandia	4,2	8,8	41,9
19. Belgia	3,5	8,2	43,0
20. Holandia	2,0	4,3	31,0
21. W. Brytania	2,0	4,6	24,8
22. Austria	1,5	4,9	40,7
23. Czechy	0,6	8,3	41,5
Średnia (12–23)	3,8	7,1	37,9

* Są to najnowsze szacunki Komisji Europejskiej, które różnią się od szacunków ekspertów KE przedstawionych w tab. 2 i 3 niniejszego artykułu. W nielicznych przypadkach wskaźników widelkowych obliczono średnie (dotyczy to np. Rumunii).

** Składki na ubezpieczenia emerytalne, rentowe, chorobowe itd.

Źródło: obliczono na podstawie: GUS (2007), European Commission (2007).

Wykres 1. *Udział szarej strefy w PKB, stopy bezrobocia i pośrednie koszty pracy w dwóch grupach krajów (w %)*

Analizując dane tab. 13 i wykresu 1 odnosimy wrażenie, że w UE realizowano dwa różne modele zatrudnienia nierejestrowanego. W pierwszej grupie krajów (A) średni wskaźnik szarej strefy wynosił 19,1%, stopa bezrobocia – 10,5%, a pośrednie koszty pracy – 37,1%. W drugiej grupie krajów (B) średni wskaźnik szarej strefy wynosił jedynie 3,8%, bezrobocie było o 1/3 niższe, pośrednie koszty pracy były prawie identyczne w porównaniu z pierwszą grupą krajów.

W świetle tej analizy teza o ścisłym związku wskaźników szarej strefy z pośrednimi kosztami pracy nie znajduje potwierdzenia. Oznaczać to może, że istnieje wiele innych czynników wpływających na rozmiary szarej strefy.

Na podstawie analizy empirycznej sformułować można tezę, że w większości krajów grupy B wysokie pośrednie koszty pracy współistnieją z niskimi wskaźnikami szarej strefy. Spośród 12 krajów prawdziwość ta potwierdza się w 9 krajach, a nie potwierdza się w 3 krajach (Portugalia, Holandia i Wielka Brytania). Nie odpowiada rzeczywistości teza o wpływie wysokich pośrednich kosztów pracy na bezrobocie. Analiza sugeruje, że 4 kraje o najniższym bezrobociu (5,5%) wykazywały także najniższe wskaźniki szarej strefy. Potwierdzenie znajduje zatem teza o pozytywnym wpływie niskiego bezrobocia na ograniczenie szarej strefy.

POZIOM ROZWOJU GOSPODARCZEGO I SZARA STREFA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

Dotychczasowe rozważania prowadzą do wniosku, że zakres szarej strefy jest znacznie większy w krajach słabiej gospodarczo rozwiniętych w porównaniu z krajami OECD lub UE. Czy jednak w ramach samej UE (27) można potwierdzić tezę, że wielkość zatrudnienia nierejestrowanego jest funkcją poziomu rozwoju gospodarczego, mierzonego PKB na mieszkańca? Postanowiono zbadać tę prawdziwość w wysoko i średnio rozwiniętych krajach Unii Europejskiej,

Podzielono kraje UE na dwie grupy: kraje o najniższym PKB na mieszkańca (A) i kraje o najwyższym PKB na mieszkańca (B) oraz zbadano udział szarej strefy w obu tych grupach. Wyniki tej analizy ilustruje tab. 14.

W grupie krajów o najniższym PKB na mieszkańca znalazły się wyłącznie nowe państwa członkowskie UE. W drugiej grupie znalazły się kraje najbardziej rozwinięte „starej” UE.

W grupie A średni PKB na mieszkańca wynosił 13,3 tys. USD, a średni udział szarej strefy w PKB wynosił 17,1%. Grupa B różni się diametralnie od pierwszej: PKB na mieszkańca wynosił 32,4 tys. USD, czyli był 2,34 razy większy niż w grupie A, a udział szarej strefy w PKB był ponad pięciokrotnie mniejszy.

Tabela 14. PKB na mieszkańca i udział szarej strefy w PKB w 2004 r.

Kraj	PKB na mieszkańca według parytetu siły nabywczej w tys. USD	Udział szarej strefy w PKB w %
A. Kraje o najniższym PKB na mieszkańca		
1. Rumunia	8,1	18,5
2. Bułgaria	8,4	35
3. Łotwa	11,4	18
4. Litwa	12,9	18,9
5. Polska	13,9	14
6. Słowacja	13,9	14
7. Węgry	17,5	18
8. Czechy	20,6	0,6
Średnia (1–8)	13,3	17,1
B. Kraje o najwyższym PKB na mieszkańca		
1. Austria	34,4	1,5
2. Dania	34,1	4,3
3. Belgia	33,0	3,5
4. W. Brytania	32,9	4,2
5. Szwecja	32,1	3,5
6. Holandia	31,1	2,0
7. Finlandia	31,0	5,0
8. Niemcy	30,8	4,5
Średnia (1–8)	32,4	3,2

Źródło: obliczono na podstawie: GUS (2006) oraz tabela 12.

Z analizy tej można wyprowadzić ważny wniosek: w miarę wzrostu gospodarczego zmniejsza się udział szarej strefy. Od tej

prawidłowości są oczywiście wyjątki. Do takich wyjątków należy kilka krajów: Czechy, Włochy, Hiszpania i Grecja.

KOSZTY I KORZYŚCI ZATRUDNIENIA NIEREJESTROWANEGO

Zjawiska i procesy społeczno-ekonomiczne nie mają charakteru jednowymiarowego. Nie można więc jednoznacznie określić, że szara strefa jest złem i przynosi wyłącznie straty. Ocena zatrudnienia nierejestrowanego zależy od warunków społeczno-ekonomicznych, sytuacji na rynku pracy itd. We współczesnym świecie realizowane są różne modele szarej strefy. W krajach Afryki, Ameryki Łacińskiej, Azji, a także w niektórych krajach w transformacji realizowany był **prozatrudnieniowy model szarej strefy**. Zatrudnienie nierejestrowane stwarzało jedyną szansę zmniejszenia bezrobocia w warunkach bezzatrudnieniowego wzrostu gospodarczego i masowej likwidacji miejsc pracy (np. w Polsce w okresie od 1990–1993 i 1999–2003 zlikwidowano blisko 5 mln miejsc pracy).

W większości krajów „starej” UE realizowany jest **komplementarny model szarej strefy**. Udział szarej strefy w PKB mieści się w granicach od 1,5% w Austrii do 5,2% we Francji (do wyjątków należą: Hiszpania, Grecja i Włochy). Szara strefa pełni rolę marginalną, uzupełniającą gospodarkę legalną. Z analizy tej nie wynika, że nie należy dążyć do ograniczenia szarej strefy, ale szanse jej całkowitej likwidacji są bardzo małe. Szara strefa pociąga bowiem określone koszty i straty gospodarcze, ale przynosi także różne korzyści (tab. 15). Celem polityki społeczno-gospodarczej powinno być zmniejszenie kosztów i zachowanie pewnych korzyści. Można to osiągnąć realizując komplementarny model szarej strefy.

Tabela 15. Analiza kosztów i korzyści zatrudnienia nierejestrowanego

KOSZTY I STRATY	KORZYŚCI
1. Unikanie płacenia podatków dochodowych (PIT, CIT) oraz podatku od wartości dodanej (VAT), co zmniejsza dochody finansów publicznych i ogranicza możliwości finansowania sektorów społecznych (edukacji, służby zdrowia, programów rynku pracy itd.).	1. Straty w podatkach są niewielkie, ponieważ co najmniej 2/3 dochodów uzyskanych w szarej strefie jest wydawanych w oficjalnej gospodarce (opodatkowanej), co pobudza popyt i wzrost gospodarczy.
2. Unikanie płacenia składek na ubezpieczenie społeczne, co zmniejsza dochody ZUS; nade wszystko uniemożliwia wypracowanie przez część pracujących emerytury, renty itd. W przyszłości niezbędne będzie udzielenie tym osobom pomocy społecznej finansowanej ze środków publicznych (z podatków pracujących).	2. Dochód uzyskany w szarej strefie zwiększa poziom życia ludności co najmniej o 1/5 (w zależności od udziału szarej strefy w ogólnych dochodach ludności).
3. Unikanie płacenia składek na ubezpieczenie zdrowotne i chorobowe, co uniemożliwia korzystanie z publicznej służby zdrowia i zasiłków chorobowych.	3. W szarej strefie koszty pracy są znacznie niższe niż w sektorze oficjalnym, co umożliwia korzystanie z tych usług także ludziami o niższych dochodach i podnosi ich poziom życia.
4. Unikanie płacenia składki na ubezpieczenie wypadkowe, co stanowi niebezpieczeństwo braku wszelkich środków zarówno na niezbędną rehabilitację, jak i na utrzymanie.	4. Dochód pozostawiony w szarej strefie z tytułu nierejestrowanych podatków jest lepiej wykorzystany niż byłby w sektorze finansów publicznych,
5. Unikanie płacenia składki na Fundusz Pracy, co zmniejsza możliwość wypłaty zasiłków bezrobotnym i ich aktywizacji (szkolenia, prace interwencyjne, roboty publiczne itd.).	5. Szara strefa umożliwia aktywizację marginalnych zasobów pracy, o niższych kwalifikacjach i niechętnych do pracy w pełnym wymiarze czasu pracy.
6. Unikanie stosowania legalnych standardów rynku pracy i kodeksu pracy, takich jak: minimalne wynagrodzenie, przestrzeganie maksymalnych godzin pracy, udzielania urlopów wypoczynkowych, standardów bhp itd.).	6. W warunkach dużego bezrobocia zatrudnienie nierejestrowane stanowi dla wielu ludzi pozbawionych pracy ostatnią szansę aktywizacji zawodowej i uzyskania dochodów z pracy.
7. Unikanie stosowania określonych procedur administracyjnych, np. sprawozdawczości statystycznej.	7. W warunkach niskich zasiłków wypłacanych bezrobotnym (w Polsce średni zasiłek stanowi tylko ok. 20% przeciętnego wynagrodzenia) zatrudnienie w szarej strefie nawet przez kilkanaście godzin w tygodniu umożliwia poprawę budżetu gospodarstwa domowego.
8. Tworzenie warunków nieuczciwej konkurencji przez firmy, które nie płacą podatków, składek na ubezpieczenie społeczne, nie przestrzegają standardów kodeksu pracy itd.	8. Zatrudnienie nierejestrowane bezrobotnych, szczególnie długotrwale, stwarza pewną szansę uzyskania zatrudnienia rejestrowanego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Schneider (2006); Torgler, Schneider (2006); Kryńska (2004).

Ogólny wniosek płynący z powyższego zestawienia wskazuje na to, że, próbując przeciwdziałać zatrudnieniu nierejestrowanemu, możemy wprawdzie wyłonić jeśli nie „dobre” praktyki, to przynajmniej praktyki lepsze niż inne, ale ich ocena jest zawsze kwestią kontekstu politycznego i gospodarczego. Mówiąc najkrócej, po raz kolejny okazuje się, że w polityce społecznej – i nie jest wykluczone, że także gospodarczej – nie ma takich rozwiązań, które są uniwersalnie „dobre” lub uniwersalnie „złe”.

LITERATURA

- Alexeev M., Pyle W. (2003), *A note on measuring the unofficial economy in the former Soviet Republics*, „Economics of Transition”, 11/1, s. 1–23.
- Alderslade J., Talmage J., Freeman Y. (2006), *Measuring the Informal Economy: One Neighborhood at a Time*, Discussion Paper, Washington D.C.: The Brookings Institution Metropolitan Policy Program.
- Bednarski M., Kryńska E., Pater K., Walewski M. (2008), *Praca nierejestrowana w Polsce*, Warszawa: MPIPS.

- Bhattacharyya D.K. (1999), *On the economic rationale of estimating the hidden economy*, „The Economic Journal” 109/456, s. 348–359.
- Choi J., Thum M. (2004), *Corruption and the shadow economy*, „International Economic Review” 12/4, s. 308–342.
- Dallago B. (1990), *The irregular economy: The „underground economy” and the „black labour market”*, Dartmouth (U.K.): Publishing Company.
- Del’Anno R. (2003), *Estimating the shadow economy in Italy: A structural equation approach*, Discussion Paper, Department of Economics and Statistics, University of Salerno.
- Del Boca D. (1981), *Parallel economy and allocation of time*, „Micros” (Quarterly Journal of Microeconomics), 4/2, s. 13–18.
- Dreher A., Kotsogiannis Ch., McCriston S. (2005), *How do Institutions Affect Corruption and the Shadow Economy?*, University of Konstanz and University of Exeter, mimeo.
- Dreher A., Schneider F. (2006), *Corruption and Shadow Economy: An Empirical Analysis*, Discussion Paper, Department of Economics, University of Linz.
- European Commission (1998), *Communication of the Commission on Undeclared Work*, COM(98)–219, Brussels.
- European Commission (2007), *Structures of the taxation systems in the European Union: 1995–2004*; Brussels 2006, za: „Rzeczpospolita” z 25.10.
- European Parliament, Committee on Employment and Social Affairs (2000), *Report on the Commission communication on undeclared work. A5-0220/2000*, rapporteur: A.-K. Glase.
- Feige E.L., red. (1989), *The Underground Economies. Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- GUS (1996), *Szara gospodarka w Polsce. Rozmiary, przyczyny, konsekwencje*, Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS, Warszawa.
- GUS (2005), *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 r.*, Warszawa.
- GUS (2006), *Rocznik Statystyczny 2005*, Warszawa.
- GUS (2008), *Rocznik Statystyczny 2007*, Warszawa.
- ILO (2002), *Decent work and the informal economy*, Raport VI, Geneva.
- Kryńska E. (2004), *Szara strefa rynku pracy – utrapienie gospodarcze czy ratunek społeczny?*, w: S. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI w.*, Warszawa: IPiSS-GUS.
- OECD (2002), *Handbook for measurement of the non-observed economy*, Paris.
- Pedersen S. (2003), *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement Based on Questionnaire Service*, „Study” No. 10, Copenhagen: The Rockwool Foundation Research Unit.
- Renooy P., Ivarsson S., Wusten-Gritsai O., Meijer E. (2004), *Undeclared Work in an Enlarged Union*, Employment Analysis, European Commission, May.
- Schneider F. (2000), *The increase of the size of the shadow economy of 18 OECD-Countries: Some preliminary explanations*, paper presented at the Annual Public Choice Meeting, March 10–12.
- Schneider F. (2005), *Shadow economies and corruption all over the World. What do we really know?*, paper presented at the Conference „Research on informal economy”, Buxton, Derbyshire.
- Schneider F. (2006), *Shadow Economies and the World: What do we really know?*, „European Journal of Political Economy”, 21/3, s. 598–642.
- Schneider F., Enste D. (2000), *Shadow economies: Size, causes, and consequences*, „The Journal of Economic Literature”, 38/1, s. 77–114.
- Smith Ph. (1994), *Assessing the size of the underground economy: The statistics Canada perspectives*, „Canadian Economic Observer”, Catalogue No.: 11–010, 3.16–33, at 3.18.
- Spiro P.S. (1993), *Evidence of a Post-GST Increase in the Underground Economy*, „Canadian Tax Journal/Revue Fiscale Canadienne”, 41:2, s. 247–258.
- Torgler B., Schneider F. (2006), *Shadow Economy, tax morale, governance and institutional quality*, Linz-Anhof.

SUMMARY

Economic literature on shadowy economy counts at least several hundreds items. Majority of works was published in the last decade. The paper presents summary concerning the scope of shadowy economy in the variety of countries, about its costs and benefits etc.